

SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUS MADRIDBAN

VILÁGKONFERENCIÁSDI A NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS NAGYRENDEZVÉNYEK MŰKÖDÉSÉRŐL

A viszonylag zárt, nemzeti kutatási rendszerekben, mint a magyarban is, teljesen szükségszerűen élnek illúziók a nemzetközi tudományos kommunikációról s annak reprezentatív formájáról, a nemzetközi kongresszusról. Az országos tudománypolitikák évtizedeken át mágikus burokba csomagolták a világkongresszusokat, ezeket minősítve a szakma legfontosabb árumintavásárainak. Ide koncentrálták a külső szereplési lehetőségeket, szinte csak ide lehetett hazai forrásból utazási pénzeket szerezni. Hivatalos delegációkat állítottak össze, amelyekbe nem feltétlenül a pillanatnyi nemzetközi, hanem a mindenkori hazai erőviszonyok szerint válogatták be a kiutazókat. A kelet-európai delegációk együttműködését a rendezvényen jó előre koordinálták. A szociológiai intézmények vezetőinek bevonásával már a kongresszus előtt egymásfél évvel egyeztették a szereplések irányát, a megszerezhető pozíciókat. A kelet-európai szakértő csapatokat pártközponti konzulensek kísérték a kongresszusra. Sok hűhó semmiért? Elmerenghetünk egy hatékony nemzetközi kampány ütemezéséről. Fanyalognék az akkor alkalmazott eszközökön, de az igazán lényeges kérdés mégis az, hogy valóban olyan kiemelkedő fontosságú rendezvény-e a szociológiában a világkongresszus? Egyáltalán, megéri-e az erőkoncentrációt? Válaszom, tudományszociológusként és néhány szociológiai világkongresszus aktív résztvevőjeként: Nem. A rendezvényt itt jóval piaci értéke fölött kezeljük.

Nemzetközi kongresszusokat egy-egy szakmában vagy tudományterületen meglehetősen jól behatárolt kutatáspolitikai helyzetekben rendeznek. Ezek jó része a szociológiában nem fordul elő. A három legfontosabb, egy diszciplínát „világtudományossá” szervező elem a következő:

(1) Az adott tudományterületnek világosan kirajzolódó s tulajdonképpen mindenki számára elfogadott paradigmája, „intellektuális közepe” van. Ezekhez igazodik az új ismeretek termelése. Az itt kirajzolódó zsinórmérték(ek) olyan rendezőelveket, mércéket kínálnak, amelyek a produkciót is jól sorba állítják. S az új paradigmáknak is csak akkor van értékük, ha ebbe a rendszerbe integrálódnak.

(2) Részben ebből az intellektuális mezőből, részben pedig a kutatóhelyek hagyományaiból, felszereltségéből, oktatási tevékenysége arisztokratizmusának mértékéből következően világos intézményi hierarchiának kell lennie. A szakmának szervezeten is vannak központjai. Az ezekhez való igazodás, a szakmai divatok követése stb. további fontos ismérvei egy nemzetközi méretekben valóban összekapcsolódott diszciplínának.

(3) A szakmának ha nem is egységes, de azért fontos részterületeken egységesedő munkaerőpiaca van. A munkaerő jelentős része „csereszabatos”: elv-

ben azonos módszereket ismerve, hasonló műszereken kiigazodva mindenütt megközelítően hasonló hatékonysággal alkalmazható. Helyi specifikumok léteznek ugyan, de elsősorban az intézmények, s nem az egyének szintjén. Az MTA Központi Kémiai Kutatóintézete ugyan nem hasonlít az amerikai elit intézetekre, de a magyar intézet munkatársait meghatározott feladatokra a kinti kémiai kutatás könnyen alkalmazni tudja. Következésképpen a Világkongresszus fontos munkaerőpiac is: a perifériákról jövők itt sokszor konkrét elhelyezkedési lehetőségeket vagy legalább is azokhoz vezető kapcsolatokat keresnek.

A szociológiában mindhárom tényező csökevényes, következésképpen a klasszikus világkongresszusi funkciók sem igen léteznek eredeti formájukban. Szakmánknak nincsenek élő s a kutatók többsége által ha nem is követett, de legalább elfogadott friss nagyelméletei. A szociológia – hogy a tudományelmélet szaknyelvét használjam – nem is preparadigmatikus állapotban van. Talán nem is azon az úton fejlődik, amelyen egy kutatási terület paradigmák által meghatározottá válik. Helyette a többé-kevésbé érdekes s talán több társadalmi rendszerben, formációban is értelmezhető kérdésfeltevések mozaikja észlelhető. Vannak ugyan arisztokratikus kutatóhelyek (többnyire az óceánon túl), de épp a szakma intellektuális dezintegráltsága folytán kiválasztási, bekerülési, elismerési kritériumaik zártak, sőt mesterségesek, és a nemzetközi nagyrendezvényekhez semmi közük. (Amennyire meg tudom ítélni, az Amerikai Szociológiai Társaság éves kongresszusainak Észak-Amerikában sokkal nagyobb a presztízse van, mint a világkongresszusoknak).

Mire lehet mégis számítani a világkongresszuson? Először is a szakma azon kisebbségének (számunkra azonban igencsak fontos hányadának) a jelenlétére, amelyet érdekel a nemzetközi összehasonlítás, vagy legalábbis az általa vizsgált kérdések szélesebb körű összevetése. Ugyanis a szociológusok nagy részét a világban máshol is, nemcsak nálunk, elsősorban helyi problémák, és a megoldásoknak is majdnem kizárólag egyfajta helyi piaca érdekli. Másodsor – legalább is a nemzetközi irodalomból lemérhető súlyukhoz képest – nagyobb számban találkozhatunk kis országok vagy csekélyebb létszámú szakmai közösségek képviselőivel. Számukra (így a mi számunkra is) a nemzetközi kommunikáció az elszigeteltségből való kitörési kísérletek színpada. Így a kongresszus tele lesz skandinávval, hollanddal, belgával, kelet-európaival. Harmadsor, a publikációs piacnak ha nem is a legértékesebb, de kétségtelenül jegyzett elemei a tematikus tanulmánygyűjtemények. Ezekbe (ugyan különböző márkanévű szerkesztőkhöz, de) mégiscsak itt lehet – nem feltétlenül csak a kinti előadással – bekerülni. S végül, azért módszertani tanulságok is adódhatnak. Nem okvetlenül új, megtanulandó technikákra, elemzési módszerekre gondolok (bár azért ilyenekre is). Fontosabbnak tartom az általános trendeket, s ezekből sok minden jól látható volt Madridban.

Tamás Pál

TÁJÉKOZÓDÁS

BENYOMÁSOK A MADRIDI SZOCIOLÓGIAI VILÁGKONGRESSZUSRÓL

A szociológiai világkongresszusok már méreteik folytán sem lehetnek olyan tudományos események, ahol a szociológia egy-egy jól körülhatárolt területén jól megalapozott tudományos eredményeket lehetne elérni. Az egymással párhuzamosan folyó, délelőttönként hat szimpózium és délutánonként 42 kutatási bizottsági és 8 munkacsoporti ülés, valamint a késő éjszakába nyúló kutatási bizottsági közös ülések, ad hoc ülések, tematikus csoportok tevékenységéről lehetetlen áttekintő képet kapni. Rontotta a tudományos tanácskozás feltételeit Madridban (ugyanúgy, mint Új-Delhiben és Mexikóvárosban) a hőség, a programban meghirdetett előadások elmaradása, az előadók távolléte, olykor az előadások és a csak a kongresszuson jelentkező előadók hatalmas tömege, az írott előadások hiánya, és a minden nagy kongresszust jellemző általános zűrzavar.

Számomra a kongresszus több előadásban is megfogalmazódott fő tanulása az, hogy a szociológia kezd kiemelkedni az utolsó két évtized válságából.

A szociológia 1945 utáni történetének 1968-ig tartó első korszakában a lényeges kérdésekben többé-kevésbé általános megegyezés uralkodott. Mertont követve a legtöbb szociológus középszintű elméletekkel dolgozott, illetve ilyen elméleteket próbált a valósággal összevetve igazolni vagy cáfolni. A kutatásban uralkodott az a minta, hogy (1) a középszintű elméletet operacionalizálták, (2) survey típusú kérdőíves adatfelvételt végeztek, s kérdések alapján mérték az elméletben szereplő változókat, (3) a kapott adatok közötti kapcsolatokat különböző (ekkor még viszonylag egyszerű) matematikai-statisztikai módszerekkel elemezték. A korszak egyik tipikus műve P. M. Blau és O. D. Duncan könyve az amerikai társadalmi mobilitásról. Meglehetősen nagy volt a politikai egyetértés is. A legtöbb szociológus körülbelül az angol Munkáspárt balszárnya és az amerikai Demokrata Párt jobbszárnya közötti mezőben helyezkedett el, politikai ellentétek nem zavarták a tudományos együttműködést. A szocialista országokból érkező szociológusok nagy többsége is teljesen beilleszkedett ebbe a nagy konszenzusba.

Ez volt egyben a szociológia intézményes fejlődésének „aranykora”. Gyorsan nőtt a tanszékek, a tudományos munkahelyeken foglalkoztatott szociológusok és az egyetemi hallgatók száma, bőven volt pénz adatfelvételre, kutatási infrastruktúrára. Emögött az a széles körű – a politikai döntéshozók legalább egy részére is kiterjedő – közfelfogás állt, hogy a szociológia nemcsak a felmerülő társadalmi problémák megoldásához és enyhítéséhez tud hozzájárulni, hanem gondolkodásmódja a demokratikus fejlődés lényeges tényezője is lehet. Jól érzékelteti ezt az a tény, hogy 1945 után – Németország demokratizálását elősegítendő – számos szociológia szakos diák és fiatal kutató kapott amerikai ösztöndíjat. Mi éppen csak ezt az optimista meggyőződést vettük át, amikor az 1960-as években kézenfekvőnek tekintettük, hogy a szociológia újjászületése Magyarországon automatikusan elő fogja segíteni a gazdasági reformokat, a társadalmi és politikai demokratizálódást.

Az 1968-as nyugat-európai diákfelkelésekhez s a bennük való szociológus részvételhez kapcsolható (de természetesen sok más okból is származott) a válságos második korszak kezdete. Összetört a szociológián belüli konszenzus. Megszaporodtak a „nagy” elméleteknek, elsősorban a marxizmus különféle változatainak (egészen a leninizmusig és maoizmusig) a hívei, ezek többnyire határozottan elítélték a Weber és Durkheim elméleteiből kiinduló szociológusokat és méginkább a funkcionalistákat. Ennek ellenhatásaként sok szociológus egészen szűk praktikus problémákra (például a mentális betegek ambuláns kezelésének lehetőségére) összpontosította a figyelmét, és teljesen háttérbe fordított minden nagyobb elméletnek.

Az elméleti válság talaján született meg, illetve erősödött meg a fenomenológiai, az etnometodológiai és a szimbolikus interakcionista irányzat, amelyek a korábbi, a társadalmi fejlődést vizsgáló „nagy elméletekkel” szemben a mindennapi életet helyezték az érdeklődés középpontjába.

Az új elméleti irányzatokkal új módszerek jöttek. Sem a társadalmi fejlődés nagy törvényszerűségei, sem a mindennapi élet vizsgálatára nem látták alkalmasnak a survey-módszert, s így újra előtérbe került a történeti összehasonlító módszer, például T. Skocpol *Államok és forradalmak* című könyvében, és a résztvevő megfigyelés, mint E. Goffmannak az elmegyógyintézetekről írott munkájában. Ezekkel a módszerekkel persze nem lehet olyan egzakt hipotézisvizsgálatokat végezni, mint a survey-elemzés technikáival.

Mások viszont továbbra is survey-eket végeztek egyre nagyobb mintákon, de némelykor egyre kevesebb elméleti hipotézis nyomát lehetett a kérdőívekben felfedezni. Jellegetes példa a Világ Termékenységi Vizsgálat, amely hatalmas anyagi ráfordítással lényegében csupán azt derítette fel, hogy a nők hány gyermeket szültek, illetve kívánnak szülni, és milyen születéskorlátozási módszereket használnak, de az ezt befolyásoló gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőkre vonatkozó kérdéseket már nem tett fel, s így a gyermekszámot magyarázó elmélethez semmi sem nyújtott.

A számítástechnika fejlődésével és olcsóbbá válásával párhuzamosan rohamosan elterjedtek és egyre bonyolultabbakká váltak a matematikai statisztikai módszerek. Ugyanazon társadalmi jelenség vizsgálatára szinte évtizedenként új módszereket használtak, például a társadalmi mobilitás vizsgálatára a keresztábrák után az útelemezést, aztán a loglineáris elemzést, majd legújabban a LISREL-módszert. A módszerek bonyolultságával együtt nőtt elutasításuk a „puhább” módszerek hívei részéről. Végül a „kemény” és a „puha” módszerek hívei már össze sem jöttek egy-egy konferencia vagy szeminárium keretében. Ezt példázza a társadalmi mobilitás és az élettörténet külön kutatási bizottságokba szerveződése a Nemzetközi Szociológiai Társaságon belül. A fent már említetteken kívül ennek a korszaknak a tipikus művei az egyik oldalon E. Wallersteiné az európai világrendszer évszázados fejlődéséről vagy P. Andersoné az európai abszolutista államokról, a másik oldalon pedig K. Slomczyński munkái a lengyel társadalom rétegződéséről.

Véget ért a viszonylagos politikai konszenzus is a világ szociológiájában. A neomarxisták, maoisták, trockisták, újbaloldaliak egyre élesebben bírálták a hozzájuk nem tartozó szociológusokat, s ugyanakkor egyre több szociológus

TÁJÉKOZÓDÁS

határolta el magát a szocialista és szociáldemokrata jövőképtől. Jellegzetes S. M. Lipset életpályája a szakszervezetek kutatásától a szovjetológiáig, a baloldaltól a Republikánus Párt tudományos bázisát alkotó csoportig. A politikai polarizálódás – a magyar és más közép-kelet-európai szociológusokat néha elképesztő – vitákhoz vezetett a szociológiai tudományos összejöveteleken.

A válságnak nagyon kézzelfogható megnyilvánulásai voltak: a szociológia kevesebb kutatási pénzhez jutott, a szociológiai diplomások nehezebben találtak állást, kevesebb hallgató akart szociológiát tanulni. Az 1970-es évektől konzervatívabb hullám érvényesült mind a kormányzatokban, mind a közvéleményben. A szociológia népszerűtlenné vált, a közgazdaságtan és a politikatudomány vált „sikertudománnyá”.

A világtalálkozón több előadásban is elhangzott, hogy az 1980-as években a szociológia fejlődésének új, harmadik szakaszába lépett. Megerősítette ezt az állítást az, amit a kongresszus ülésén tapasztaltam. Ha az első szakaszt a konszenzus, a másodikat pedig a konfliktus szóval jellemezhetjük, akkor ezt a harmadikat talán a pluralizmussal. Pluralizmus van az elméletekben. M. Archer a kongresszust megnyitó elnöki előadásában a közelmúlt három nagy elméleti irányzatát említette, amelyek téves univerzalizmusából ki kellett ábrándulnunk:

- (1) a leegyszerűsített modernizáció elméletét,
- (2) a neomarxista dependencia elméletét és
- (3) a posztmodern társadalom elméletét.

Mindhárom feltételezte, hogy a világ társadalmi szükségyszerűen egy bizonyos úton fejlődnek. A tényleges társadalmi változások viszont a sokszínűséget bizonyították. Ugyanakkor fennmaradt a korábbi, nagy elméleti összefoglalásoknak – Marx, Weber, Durkheim gondolatainak – a hatása, de ezek nem kizárólagos magyarázatok, hanem egymást kiegészítő megközelítések a mai társadalmak megértésében. Erős hangsúlyt kap az új elméletek kidolgozásának szükségessége is. Kialakulni látszik az egyetértés abban is, hogy egy-egy szociológiai probléma vizsgálatára több módszert is érdemes felhasználni.

Ezen a kongresszuson egyáltalán nem találkoztam olyan éles politikai vitákkal, mint korábban. Mintha újraszületőben lenne a politikai „közmegegyezés”, nagyjából a korábbi „balközép” alapon, amely azonban ma mintha nem annyira a pártokat, mint inkább a szegények, elnyomottak, kizsákmányoltak, a nők, az etnikai kisebbségek mellé állást jelentené. Úgy érzem, ebben a közmegegyezésben a korábnál nagyobb súlyt kap a szabadság és a demokrácia értéke. Mindenképpen szembeűnő, hogy a szociológusok túlnyomó többsége búcsút mondott a világmegváltó ambícióknak. Mivel nincs olyan „nagy elméletünk”, amely csalhatatlanul kijelöli az emberi történelem fejlődési irányát (annál is kevésbé, mert – úgy látszik – többféle fejlődési út létezik), nem írhatjuk elő a társadalomnak, merre fejlődjék és még kevésbé szállhatunk harcba valamilyen elméletileg megfogalmazott ideális társadalmi rendszer megvalósításáért. Nem könnyű persze a világmegváltás és az emberek sorsa iránti közömbösség között a társadalmat szolgáló elkötelezettség ösvényét megtalálni. Arthur Meier, a kongresszus programját összeállító alelnök, záró

előadásában hozzám nagyon közelálló gondolatokat fogalmazott meg: „Borzasztó lenne, ha azt hinnénk, hogy megtaláltuk a végső válaszokat, mert ez a további kutatómunka halálát jelentené... A szociológusnak erkölcsi kötelességei is vannak, nevezetesen, hogy törekedjék egy olyan egységes világ létrejöttét elősegíteni, amelyben az emberek életkörülményei a jelenleginél jobbak, ahol kisebb az egyenlőtlenség és nagyobb a demokrácia az egymással összefüggő, alapvető struktúrákban.” Anélkül, hogy hivatkoztak volna rá, sok előadásból és hozzászólásból K. R. Popper felfogását véltem kihallani: a historizmus, a jósló filozófia elutasítását, ugyanakkor a humanizmus, a szabadság és az egyenlőség eszményei felé irányuló, lépésről lépésre megvalósuló haladás igenlését.

Az elméleti pluralizmussal összefügg a plurális világlátás. A kongresszus fő címe – *Szociológia egy világ számára: egység és különbözőség* – azt hangsúlyozta, hogy a szociológiának lehetőleg ki kell lépnie a nemzeti keretből és „nemzetközi tudománnyá” kell válnia. Szükségessé teszi ezt számos társadalmi folyamat nemzetközivé válása: a világ különböző országainak gazdasági fejlődése nyilvánvalóan szorosan összefügg, számos problémát, mint a nemzetközi vándorlást vagy a drogfogyasztást csak a világméretű összefüggések tanulmányozása alapján érthetünk meg. Az így egységessé váló világ azonban korántsem válik egyszínűvé. Éppen ellenkezőleg: fennmarad nemcsak az országok, hanem a kisebb régiók, kulturális, nemzeti és vallási csoportok sokfélesége is. Ezt kívánta a főcím második része hangsúlyozni. Ennek a sokszínűségnek az összehasonlító vizsgálata nagymértékben segítheti a társadalmi folyamatok okainak megértését.

Az okok között, mint sok előadás kiemelte, a gazdasági tényezők mellett nagy szerepük van a kulturális tényezőknek. Úgy is fogalmaztak – például A. Touraine –, hogy a „spirituális” tényezők és értékek igen fontos szerepet játszanak a társadalomban. M. Archer bírálta azt az elképzelést, hogy a modern társadalmakban az instrumentális racionalitás uralkodik. Ez csak annak a régi szekularizációs tézisnek az újrafogalmazása, hogy a modernizációt szűkségképp a vallás hanyatlása jellemzi. Archer szerint viszont egyáltalán nem ezt látni a mai világban. Mind a vallási, mind a nemzeti hovatartozás lényeges – némelykor és egyes régiókban növekvő – szerepet játszik az emberek cselekvésének, attitűdjeinek, identitásának a kialakításában. Ezért van jelentősége az országhatárokon túlnyúló, összehasonlító vizsgálatoknak. A kongresszusra kiadott és minden résztvevő kezébe adott, E. Oyen szerkesztette könyv a kutatási bizottságokban összegyűlt tapasztalatokat mutatja be a „komparatív metodológia” területén.

Végül néhány megfigyelés arról, hogyan befolyásolta a világ szociológiájának fejlődését mindaz, ami az elmúlt néhány évben Kelet-Közép-Európában és Kelet-Európában lezajlott, és ezzel kapcsolatban hogyan látják a világ szociológusai ez utóbbi országok szociológiai teljesítményeit. Nagyon tömören azt mondhatnám, hogy ez a hatás nagyon erős volt, és a magyar szociológia iránti érdeklődés igen nagy. A változások nemcsak a dogmatikus vulgármarxizmus, hanem a hasonlóképpen vulgáris „ellenideológiák” lába alól is kihúzták a talajt. Eltűnt a „mumus”, megszűnt az ellenségkép, ezért nem lehet már egy

TÁJÉKOZÓDÁS

elméleti álláspontot egyszerűen a marxizmus vagy a kelet-európai szocializmus ellenében definiálni, s ez minden bizonnyal új elméletek megfogalmazására fog ösztönözni.

Mivel a nálunk az elmúlt években történeteket senki sem látta előre, a társadalomtudományok jövőbelátási képességeit illetően a korábbinál jóval szerényebbek a várakozások. Be kell látnunk, hogy egyes részjelenségek, például a népességszám vagy a bűnözés változását ugyan többé-kevésbé pontosan előre tudjuk jelezni a következő néhány évre, a gazdasági, társadalmi és politikai rendszer globális fejlődését nem vagyunk képesek előre látni. Végleg fel kell adni a „történelem bizalmasának” pózát.

Ugyanakkor terjed az a ki sem mondott, lazán körvonalazott meggyőződés, hogy az emberiségben alapvető igény él a szabadságra, igazságosságra, demokráciára, ezért a totalitáriánus és autoritáriánus rendszerek előbb-utóbb megbuknak vagy átalakulnak. Ha a mi társadalmaink hozzájárultak ennek az optimizmusnak a megszületéséhez, akkor ez nem csekély érdem.

Az irántunk való érdeklődést az indokolja, hogy ilyen gyökeres és gyors társadalmi változások igen ritkák. Mintegy szociológiai laboratóriumban élünk. Bármennyire sokat foglalkozzanak a nyugati szociológusok a végbemenő átalakulásokkal, mi, magyar és más közép-kelet- és kelet-európai szociológusok élünk folyamatosan ezekben a társadalmakban, mi ismerjük őket a legjobban, tehát mi tudjuk a változás lényegét a világ szociológiája számára a legjobban feltárni.

Andorka Rudolf

RC 3: A HELYI KÖZÖSSÉGEK

Az ígéretes programban szereplő előadóknak csak a fele-kétharmada jött el, így érdekes ülések maradtak el, például az, amely *A maguk javára fordíthatják-e az újraelosztást a városok?* kérdéssel foglalkozott volna.

A nagyívű előzetes program összeállítására az adott lehetőséget, hogy viszonylag jól összeszokott társaság találkozzát, kísérelték meg tető alá hozni a szervezők. Ezen kutatási bizottság mozzatója ugyanis az a nemzetközi kutatás, amelyik a helyi változásokat már a nyolcvanas évek eleje óta hasonló szemlélettel és összehasonlító kutatási módszerekkel vizsgálja.

A projekt az USA-ból indult ki, így a bizottságban is amerikai „uralom” érvényesült. Először ők adtak elő és csak utánuk kerülhetett sor a nyugat-európai, majd a kelet-európai és a fejlődő országokból érkezettek. Természetesen nemcsak a külsőségek bizonyítják az amerikai uralmat, hanem az is, hogy érvek csak ebben a fogalomrendszerben hangzanak el, mivel a helyi közösségek kutatásában az elemzési modelleket és a módszereket ők alakítják.

Az elmélet meghatározó személyisége T. N. Clark, a chicagói egyetem tanárszékvezető professzora, aki most R. Ingleharttal közösen fogalmazta meg az új politikai kultúrára vonatkozó, több év alatt kiérlelt álláspontját: lévén a helyi szereplők viselkedése ismert és kiszámítható, a települési (városi) világ modellezhető.

RC 3: A HELYI KÖZÖSSÉGEK

Az ígéretes programban szereplő előadóknak csak a fele-kétharmada jött el, így érdekes túlések maradtak el, például az, amely *A maguk javára fordíthatják-e az újraelosztást a városok?* kérdéssel foglalkozott volna.

A nagyívű előzetes program összeállítására az adott lehetőséget, hogy viszonylag jól összeszokott társaság találkozzát kísérelték meg tető alá hozni a szervezők. Ezen kutatási bizottság mozzatója ugyanis az a nemzetközi kutatás, amelyik a helyi változásokat már a nyolcvanas évek eleje óta hasonló szemlélettel és összehasonlító kutatási módszerekkel vizsgálja.

A projekt az USA-ból indult ki, így a bizottságban is amerikai „uralom” érvényesült. Először ők adtak elő és csak utánuk kerülhetett sor a nyugat-európai, majd a kelet-európai és a fejlődő országokból érkezettek. Természetesen nemcsak a külsőségek bizonyítják az amerikai uralmat, hanem az is, hogy érvék csak ebben a fogalomrendszerben hangzanak el, mivel a helyi közösségek kutatásában az elemzési modelleket és a módszereket ők alakítják.

Az elmélet meghatározó személyisége T. N. Clark, a chicagói egyetem tan-székvezető professzora, aki most R. Ingleharttal közösen fogalmazta meg az új politikai kultúrára vonatkozó, több év alatt kiérlelt álláspontját: lévén a helyi szereplők viselkedése ismert és kiszámítható, a települési (városi) világ modellezhető.

Az európai valósághoz közelebb álló, bár szintén ezen az amerikai projekten „felnőtt” P. E. Mouritzen (Odense Egyetem, Dánia) más megállapításokra jutott. Kiegészítései a mai magyarországi helyi átalakulási folyamatra is érvényesek.

A politikai kultúrának mint a települési valóság jellemzőjének a meghatározásában T. N. Clark és R. Inglehart abból indult ki, hogy az egyéni preferenciák (változásai) magyarázzák az emberek politikai viselkedését. Az értékek, normák, szocropok és intézmények összefüggenek és együttesen alakítják a politikai kultúrát. Állításuk, hogy olyan új politikai kultúra formálódik, amely szakít az eddig hagyományos jobb-baloldali megközelítéssel, alapos elméleti és empirikus vizsgálatokra támaszkodik. Elméleti előzmény az újraelosztást vizsgáló, osztály alapú megközelítés, mely a javakhoz való hozzájutás különbségeinek társadalmi okait keresi; továbbá a hetvenes években használatos „új osztály” fogalma, mely a kormányzathoz való viszony alapján határozta meg a társadalmi csoportokat. Ők viszont a pszichológiai alapú, poszt-materialista értékekből és intézményi megjelenéseikből indulnak ki. Az új politikai kultúra alaptételei a következők: a társadalmi (szociális) és a gazdasági, költségvetési ügyek megítélése eltérő, a társadalom nem „felépítmény”; a szociális ügyek száma a gazdaságiakhoz viszonyítva ugrásszerűen megnőtt; a klasszikus jobb-baloldali ellentétet új kombinációk váltották fel; terjed a piaci és a társadalmi individualizmus; a hagyományos jóléti állam megkérdőjeleződik; hierarchizált politikai szervezetek helyett az ügyekre irányuló politizálás a jellemző. Az új politikai kultúra keletkezésének összetevőit vizsgálva itt azokat mutatom csak be, amelyeket a szerzők a helyi (városi) szociológiai vizsgálataik alapján azonosítottak. A legfontosabb az „új költségvetési populizmus”, a társadalmi (szociális) kérdésekben baloldali, de gazdasági ügyekben konzervatív értékeket követő helyi költségvetési politika. Sokféle indítéka és mozgató tényezője van: a gazdasági szervezet változásai; a piac szerepének növekedése a jövedelmek bővülésével; a fejlettebb technológia következtében nehezebbé váló kormányzati adminisztratív tervezés és ellenőrzés; csökkenő igények az egyre kiterjedtebb jóléti programok iránt; a stabilabb helyzetű egyének pénzügyi szempontból egyre konzervatívabbá válása. Politikai síkon az új politikai kultúra azokban a városokban figyelhető meg, ahol nem listás a választás, tehát a jelöltek kevesebb kompromisszum megkötésére kényesülnek.

Összefoglalva: az új politikai kultúra kialakulásának gazdasági tényezői a piaci individualizmus létrejöttéhez kötődnek; társadalmi tényezője a család, az oktatás, a tömegtájékoztatás változásai által elfogadhatóbbá tett egyéni és csoportkülönbségek elismerése; kormányzati oldalról pedig a jóléti programok eredményeire épül.

Mouritzen hasonló elméleti keretben vizsgálta a helyi költségvetési politikán keresztül összekapcsolódó pártpolitikát és gazdaságot. Átértelmezve a klasszikus modellt, azt állította, hogy a gazdasági és társadalmi feltételek által alakított helyi outputok kapcsolatában a politikai értékek nem külső tényezők, hanem a rendszer részei. A kölcsönhatást a dán példával bizonyította, amelyből kiderült, hogy a politikai polarizáltság a helyi önkormányzat anyagi

TÁJÉKOZÓDÁS

helyzetétől függ: minél jobb helyzetű egy település, annál inkább eltérnek a politikai álláspontok. Ez azt is jelenti, hogy ha egy szocialista helyi önkormányzat anyagi helyzete javul, akkor befagyasztja az adókat, míg egy konzervatív vezetés ugyanilyen helyzetben az adókat csökkenti (és megmarad az előző költségvetési szinten). Stabil társadalomban tehát a statikus modell érvényes, míg a változó, válságos körülmények között a politikai értékeket is alakító, dinamikus, visszaható kapcsolat van a társadalmi-gazdasági feltételek és a helyi politikai, költségvetési és igazgatási változások között. A költségvetési kényszerhelyzetek hatására változnak a politikai mechanizmusok, nézetrendszerek és így a helyi szinten megjelenő (költségvetési, fejlesztési) politikák is. A mai magyarországi helyzetre alkalmazva ez azt jelenti, hogy helyi szinten más színben jelenhetnek meg a formálódó pártideológiák, illetve alulról táplálkozva az országos pártok ideológiája és működési szabályai, szerveződése átalakulhat.

A két idézett íráshoz képest a többi már kisebb elméleti igényességgel és inkább országos „esettanulmányként” készült. Az angol tapasztalatokat M. Goldsmith mutatja be. Azt írja le városi eseteken, hogy a hatvanas évek növekedésre koncentráló, beszabályozott és a központ által (jól) működtetett gazdaságát milyen új hatások érik a hetvenes évektől kezdődően, és ezek következtében hogyan változik meg a helyi önkormányzatok szemlélete. A váltást a növekedésre koncentráló fejlesztési stratégiáról a növekedésellenes politikára való átállásként írja le, amelyet a környezeti, fogyasztási szempontokat értékelő helyi fejlesztés jellemez. A váltás jellegzetessége, hogy a munkanélküliség és a központi gazdaságpolitika változásai (dereguláció, privatizáció) az önkormányzatokat helyi gazdasági partnerek keresésére kényszerítették. Kérdés, hogy ez a fejlődés mennyire tipikus.

Az amerikai empirikus vizsgálatokra épülő írások egyik jó példája P. R. Eberstnek a helyi újraelosztás jóléti hatásait vizsgáló elemzése. Zárt kapcsolati modellben elemez 57, New York állambeli, önkormányzatot abból a szempontból, hogy a jólét mérhető tényezői hogyan függenek össze a helyi költségvetési politika újraelosztási gyakorlatával (adózási, támogatási jellemzőivel, kiadási preferenciáival). A független változók segítségével három településtípusban vizsgálja meg a kapcsolatok irányát és szorosságát. Általában erősebb kapcsolatok vannak a helyi feltételek és az újraelosztási politikák között, míg a jólét mérhető elemei és a költségvetési jellemzők viszonya már kevésbé egyértelmű. Mindenesetre a szerző a kiinduló állítását az összefüggések számszerűsítésével bizonyítottnak tekintette.

Végül R. Hulának a privatizáció városi hatásaival foglalkozó írását érdemes még idézni. A privatizációt tágran értelmezi, tehát az nemcsak a közszolgáltatási feladatokat átadását jelenti, hanem azt is, amikor az egyén saját értékei szerint alakítja a helyi forrásallokációt. Hula szerint a privatizáció mindegyik formája (skálán elhelyezve: piac, koncesszió, voucher, támogatásnyújtás, szerződés) visszahat a politikára. Megállapítása három feltételezésen alapul: nem választható el egyértelműen a politika célja és a végrehajtás; az erőteljesebb privatizáció nem csökkentheti a (helyi) kormányzati befolyást; a privatizáció átértelmezi a helyi politikai értékrendet. Írása annyiban egészíti ki a Clark és

Inglehart által vázolt elméletet, hogy a helyi folyamatok leírására törekszik a helyi normák, ideológiák elemzése helyett. Esettanulmányyszerű bizonyító példái egy bérlőközösség egy állami házban, illetve Baltimore belvárosának átépítése. Következtetései túlzásoktól mentesek: nincs valamiféle rejtett (negatív) kapcsolat a privatizáció és a politikai részvétel között; a hagyományos hatalmi elitre koncentráló megközelítés nem alkalmazható a helyi közszolgáltatási politikák vizsgálatakor. A privatizáció csak látszólag, átmenetileg fékezi le a politikaformálás hagyományos módszereit, amelyek valójában nem megváltoztathatatlanok, hanem az új feltételekhez alkalmazkodnak.

A helyi közösségek kutatásával foglalkozó társaság írásaiból leszűrhető, hogy nálunk igazán csak most lesz lehetőség ezen téma művelésére. Az eddigiekben a helyi (költségvetési) politika kutatása a redisztribúciós mechanizmusok elemzésében merült ki. Most azonban talán nyilvánvalóvá válik a települési sokféleség, és az eddigiekben nem vagy csak nehezen mérhető különbségek azonosítására is sor kerülhet. A felszín, az értékek, a költségvetési politikák elemzésétől eljuthatunk a mélyebb összefüggésekhez, a magyarázó változók (a társadalmi közeg) vizsgálatához. Ehhez azonban csak az itt tapasztalt statisztikai igényességgel szabad közelíteni.

Péteri Gábor

Bemutatott írások

- T. N. Clark–R. Inglehart, *The New Political Culture*.
 P. R. Eberts, *Redistribution as Local Political Choice. Enhancing Local Social and Personal Well-being: Effects in Rural, Suburban and Metropolitan New York*.
 M. Goldsmith, *Growth Machines, Anti-Growth Machines: The British Experience*.
 R. C. Hula, *New Forms of Urban Public Service: Privatization and Local Political Culture*.
 P. E. Mouritzen, *Does Politics Matter? Does Money?*

RC 23: TUDOMÁNSZOCIOLÓGIA

Némi meglepetéssel konstatálható, hogy a tudományszociológiában a centrum–periféria viszony, a kutatás intézményi környezete, valamint a társadalmi mozgalmakkal való kölcsönhatása vált fontossá, hiszen az előző évtized éppenhogy a tudomány belső problémáinak, a tudástermelés társadalmi mechanizmusainak szentelt nagyobb figyelmet. Talán csak a centrum–periféria problematika volt divatos téma már 1986-ban, az Új-Delhiben megrendezett világkongresszuson is. Most India, a Szovjetunió, Finnország, Brazília, Jugoszlávia és Mexikó példáján elemezték ezt a kérdést. Az előadók közös tapasztalata, hogy a fejlődő országokban, valamint a volt szocialista országokban a tudományos fejlődés csak késve – s nem kevés provincializmussal – követi a nyugat-európai és az észak-amerikai fejlődést. Meglepetéssel vehettük ugyanakkor észre, hogy az üléseken túlnyomórészt – akár mint előadók, akár mint

REPLIKA

hallgatók – kelet-európai és fejlődő országbeliek vettek részt. A kutatás intézményi környezetéről rendezett ülésen is Chile, Zimbabwe, Finnország, a Szovjetunió és Mexikó képviselői elemezték hazájuk egyetemi viszonyait, levonva azt a tanulságot, hogy az egyetemek mindinkább elvesztik autonómiájukat. Az állami, politikai és gazdasági struktúrák egyre jobban átszövik az egyetemi életet, nem kevés torzulást idézve elő. A kutatás változó kultúrájáról szólva főleg a nyugat-európaiak hangsúlyozták azt, hogy új dinamikai mozgások jelentek meg ebben a környezetben, jelentős átalakulást hozva a tudomány szociális kontextusába. A szovjet és a kelet-európai esettanulmányok a torz politikai gyakorlatnak és ideológiának a kutatásra gyakorolt torz hatását ecsetelték. A technikai, piaci és ipari vonatkozások elemzői pedig azt hangsúlyozták, hogy az új, környezetbarát „zöld” technikák és iparok előkészítésének a feladatait kell a kutatóknak magukra vállalniok. A természeti erőforrások szociológiai vizsgálatával foglalkozó előadások is ehhez a trendhez csatlakoztak.

Az értelmiség és a társadalmi mozgalmak szekciójában Tamás Pál a magyarországi államszocializmus példáira hivatkozva a kritikai és a konform szociológus elit szerepvállalásait elemezte. Arab, indiai és dél afrikai esettanulmányok is bemutatásra kerültek. Fő következtetésük, hogy az értelmiségiek, köztük a szociológusok szellemi és politikai függetlensége elengedhetetlen, ha el akarjuk kerülni a hatalmi manipulációkat. Ebbe a vonulatba illeszkedett a szociológiatörténeti kutatási bizottsággal együtt szervezett ülés is, az úgynevezett „új osztály” koncepcióról. Szelényi Iván vitaindítójának címe az *Értelmiségiek és a hatalom a posztkommunista társadalmakban* volt. Az amerikai, francia, csehszlovák, német és angol előadók Bourdieu értelmiségelméletéről, a Gouldner–Szelényi-tézis kritikájáról (Cosser), Sartre nézeteiről, a Weimari Köztársaságönreflexiójáról és hasonlókról számoltak be. Az ülésen vezérfonalként húzódtott végig, hogy egyfelől a tudósok között egyre inkább osztályjellegű tagozódás alakul ki, miközben másfelől az értelmiség vezető rétege igyekszik beépülni az uralkodó osztály struktúráiba is.

A kongresszus más témáihoz képest a tudományszociológus relatív visszaesést élt át. A régi – főleg a tudásszociológiai bázison alapuló konstruktivista, relativista – program kimerülően van, s ez egyben a hagyományos angolszász iskolák visszaesésével jár együtt. Megjelent ugyanakkor egy erősen politizáló – főleg kelet-európai, skandináv és nyugat-európai – réteg vagy csoport, amely szakmailag és módszertanilag eléggé diffúz, nem eléggé kiérlelt, de érdekes, aktuális problémákat vet fel. A tudomány válsága leginkább a tudomány értékeinek, társadalmi funkcióinak a megváltozásából fakad, ami a tudományszociológia válságát is magával hozta, melyből azonban, ha kellően professzionalizálódik, eredményesen kikecmeresget.

Farkas János

RC 28: TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

A vitatülések szervezésében egyfajta paritásos elv érvényesül: mindenkinek, minden irányzat és felfogás képviselőjének lehetőséget kell biztosítani. A társadalmi rétegződés-, illetve mobilitáskutatás „ásza” viszont – John Goldthorpe és Robert Erikson Európából, Robert Hauser Amerikából – úgy érzik, az ötnapos, fárasztó világkongresszusnak nincs már akkora „hozadéka” számukra, mint amilyen megterhelést az jelentene, hogy nekik, ha már eljöttek, „illegne” minden ülésen megjelenni, minden vitához hozzászólni.

Ebben a kutatási bizottságban igen aktív és folyamatos műhelymunka folyik. A szekció vezetése mindig nagy súlyt fektet arra, hogy a tagoknak rendszeres lehetőséget biztosítson kutatási eredményeik bemutatására és a szakmai vitákra. A szekció általában évente kétszer tart ülést, az egyiket rendszerint Európában, a másikat Amerikában. Ezek a konferenciák általában háromnaposak, és a résztvevők számától függően párhuzamos üléseken vagy egy sorozatban hangzanak el az előadások. Általános cím, központi szlogen többnyire nincs, a konferenciák helyszíne, időpontja a rendszeres hírlevélből tudható meg; az előadni szándékozók közvetlenül lépnek kapcsolatba a szervezővel, akinek feladata, hogy a beérkezett címek, esetleg színopszisok alapján tematikusan csoportosítsa és beossza az előadásokat.

Nyilvánvaló, hogy a világkongresszuson ennél bonyolultabb, „fászerkezetű” szervezés eredményeképpen alakult ki a szekció programja. A fő program-koordinátor Julio Carabana, aki egyébként az oktatásszociológiai szekcióban tartott előadást az iskolázottság és a munkanélküliség kapcsolatairól a mai Spanyolországban. Öt nap alatt kilenc vitatülésre került sor, s két „szekcióközi” ülésre (joint session) az *Önéletrajz és társadalom*, illetve a *Migráció* szekcióval.

Az osztálystruktúrák és stratifikációs rendszerek problémájával foglalkozó első vitatülés volt a „legelméletibb”. Az adatokat ugyan itt sem száműzték, de a későbbi vitatületeken már szinte kizárólag empirikus beszámolók szerepeltek, vagyis a szekció munkájában az elméleti megközelítés nagyjából a szokásos mértékben, esetleg kissé felül volt reprezentálva. Hiszen amikor a szekció Európában található, még csak előfordul egy-egy elméleti irányultságú vitatülés, de az Amerikában tartott konferenciákon már „tarol” az empiria. Pedig nyilvánvaló, hogy a társadalmi struktúra témájában a mai szociológiának van elméleti jellegű mondanivalója: csak ezt nem ebben a szekcióban lehet megtalálni, hanem – a világkongresszus programját nézve – a *Társadalmi osztályok és társadalmi mozgalmak* tematikus csoportban vagy a *Szociológiai elmélet* munkacsoport *Neomarxizmus, legújabb fejlemények és kritikák* című vitatülésén.

A következő ülés témája – *Társadalmi rétegződés a fejlődő országokban* – önállóan utoljára talán az indiai világkongresszuson szerepelt a programban. A szekcióban a harmadik világ egyértelműen alul van reprezentálva súlyát és fontosságát tekintve. Megint arról van szó, hogy a téma szociológiai relevanciája nem kérdőjelezhető meg, de kutatói inkább találják meg a helyüket az *ISA RC 05* („*Etnikum, faj és minoritás*”) szekciójában. Másrészt persze kérdés,

TÁJÉKOZÓDÁS

hogy a foglalkozási mobilitást Törökországban vagy a jövedelmi egyenlőtlenségeket Brazíliában vizsgáló előadás akkor van-e jobban a „helyén”, ha egy „harmadik világ”-szekcióban egymás után hangzik el (ami esetleg politikai megfontolásokat sejtet), vagy ha egy foglalkozási mobilitási, illetve jövedelem-egyenlőtlenségi szekcióban szerepel (ami szakmaibb tematikus besoroláson alapul).

Ha a fejlődő országok külön szekciót kapnak, akkor ez kijár a többieknek is: szerepelt a programban *Társadalmi rétegződés az ipari társadalmakban* ülés, már éppen csak a szocialista vagy posztoszocialista társadalmak hiányoztak, esetleg csak azért, mert senki sem jelentkezett ezzel az ötlettel. Az *RC 28* „normális” konferenciáiról az ilyenfajta politikai protokoll szerencsére hiányzik, és a vitaülések inkább tematikusan, semmint regionálisan vagy a politikai földrajz alapján szerveződnek.

A többi szekcióülés már tematikus jellegű volt s azokat a kutatási irányokat képviselte, amelyek a témában a következő években hangsúlyt fognak kapni. A *Társadalmi rétegződés és az életstílusok differenciálódása* című ülés nem csupán egy volt a sok közül, hanem egy önálló műhely beszámolója újabb eredményeiről. E műhely a társadalmi rétegződés összefüggéseit és következményeit kutatja, 1988-ban alakult meg Budapesten, és 1989 tavaszán, Utrechtben volt szakmai bemutatkozása. A figyelmet a társadalmi egyenlőtlenségek olyan dimenzióira irányítja (a kulturális, anyagi és kapcsolati tőkék), amelyek a hagyományos rétegződés- és mobilitáskutatásban háttérbe szorulnak; arra törekszik, hogy hipotéziseit nemzeti és nemzetközi adatbázisokon tesztelve, az egyenlőtlenségeket minél árnyaltabban, a reprodukciós mechanizmusokat pedig minél folyamatszerűbben írja le. A résztvevő amerikai, ausztrál, csehszlovák, holland, lengyel, német és magyar kollégák körözik egymás között az elemezhető adatbázisokat, s az *RC* üléseitől függetlenül is összejönnek, hogy a műhely papereket vitasson meg, adatfelvételeket hangoljon össze, illetőleg újabb, elemezhető adatbázisokat tegyen közzé. A tartalmi sajátosságoktól eltekintve az együttműködés formája és intenzitása ezt a műhelyt példa értékűvé teszi.

A *Nem, osztály és státusz* címet viselő szekcióülés igen divatos tematikájú előadásai elsősorban a társadalmi, foglalkozási (esély)egyenlőtlenségek és a nemek szerinti különbségek összefüggéseiről szóltak.

A különböző matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása ebben a szekcióban erősen elterjedt, mondhatni bizonyos módszerek ismerete és használata a részvétel követelménye. Ezért az olyan ülések, mint amilyen a *Módszerek és modellek a rétegződéskutatásban* című volt, a *RC* minden konferenciáján a legfontosabbak közé számítanak. Az előadások döntően módszertani jellegűek, sokszor csak azt mutatják ki, hogy bizonyos kutatási eredmények vitathatók, módszertani szempontból megkérdőjelezhetőek, de a „tagadás” mellé nem mindig kerül „állítás”. Most is itt hangzott el a konferencia egyik legfontosabb előadása, melyben R. Hauser és M. Hout a társadalmi mobilitás CASMIN-modelljének metodológiai kritikáját adta – egy immár hosszan tartó, amerikai–európai vita újabb fejezeteként. Az igazi vita cnapolódott, mivel a CASMIN fő képviselői, Erikson és Goldthorpe nem voltak jelen. A labda most

az ő térfelükön van, s valószínű, hogy az amerikai szerzőpárosnak egy következő konferencián válaszolnak majd.

Az *Önéletrajz és életút* szekcióülés olyan területről szólt – a társadalmi dinamikáról –, amely a hazai szociológiai palettáról jószerével hiányzik. Pedig az elemzéshez szükséges adatok rendelkezésre állnak, a KSH mobilitási és más felvételei rendre összegyűjtötték a megkérdezettek iskolai, foglalkozási, lakástörténeti, demográfiai, élettörténeti stb. adatait. Ma a társadalmi rétegződés kutatásában egyre markánsabb és saját speciális módszertana révén egyre kidolgozottabb az az irány, amely megpróbálja még inkább folyamatában elemezni az egyenlőtlenségek változását. Nem az egyénre, hanem az életútra koncentrálnak (elemzési technikájában nem is a személy, hanem az élettörténeti esemény a megfigyelési egység). Ennek az irányzatnak fontos műhelyei vannak, például a berlini Max Planck Intitutban vagy Amerikában a Stanford Egyetemen. A kutatás, illetve a hozzá szükséges adatbázisok kialakítása meglehetősen költségigényes: nagymintás felvételekről van szó, terjedelmes adatgyűjtésről, nem ritkán longitudinális jelleggel.

Az iskolai mobilitással foglalkozó ülés ötlete az 1989-ben Utrechtben tartott konferencián vetődött fel: nemzetközi összehasonlító kutatásban kellene vizsgálni az iskolai mobilitást, az iskolai végzettség származás szerinti meghatározottságát az iparosítás, az oktatási reformok és az iskolai rétegződésben végbemenő változások közepette. A cél az, hogy minden résztvevő országban egy tanulmány szülessen egységes tartalmi és módszertani alapelvek alapján, érve ezen az iskolázottságra, illetve a származásra vonatkozó változók azonos definícióját, a nemek és azonos korcsoportok szerinti bontásban elvégzett elemzést, valamint az egységes elemzési módszert (OLS-, illetve logisztikus regresszió). A résztvevők száma – szerencsére vagy sajnos – olyan nagy volt, hogy az előadások időtartamát igen rövid időre kellett korlátozni, és az előadók csak a leglényegesebb elemzési eredményekre szorítkozhattak, nevezetesen: Időben csökken-e az iskolázottság származási meghatározottsága, illetve a végzettségi hierarchiában felfelé haladva mutatkoznak-e esélykülönbségek?

A szekció munkájában három tényezőt tartok a leginkább meghatározónak. Az első a már említett vita a foglalkozási mobilitás általános megítéléséről, amely a szekció amerikai és európai tagjai között folyik a konferenciákon, illetve a szaklapokban. E vita tárgya az álláspontokat erősen leegyszerűsítve: az amerikai fél úgy gondolja, hogy a fejlett ipari országokban – eltekintve a strukturális különbségektől – a mobilitási minták lényegében azonosak (FJH-hipotézis), míg a CASMIN-projekt európai kutatói szerint a nemzeti mobilitási mintákban ennél nagyobb mértékűek a különbségek. A szekció vezetésében most végbement változás növelheti az amerikai hegemóniát, miután elnökként Andorka Rudolfot az amerikai Donald Treiman váltotta fel, a korábbi titkár, Robert Erikson helyére pedig a holland Harry Ganzeboom lépett.

A másik az az inkább latens vita, hogy a társadalmi státusz, a réteghelyzet vagy a mobilitás mérésében mekkora a foglalkozás szerepe. Az életstílus-műhely vagy az összehasonlító iskolai mobilitásvizsgálat legalábbis részben abból az elégedetlenségből táplálkozik, hogy a klasszikus, a rétegződést, a mobilitást csak a foglalkozáson keresztül mérő, megközelítés adós marad a társa-

TÁJÉKOZÓDÁS

dalmi egyenlőtlenségek, illetve újratermelődésük vizsgálatában felmerülő számos kérdés megválaszolásával.

Végül a harmadik: a nemzetközi összehasonlítások egyre nagyobb szerepe az empirikus társadalomkutatásban. Donald Treiman szerint az a kutató, aki csak egy országról közöl adatokat, kutatási eredményeket, lényegében „olyan történetet mond el, amelyet csak akar”, hiszen azt az országot, kutatást nyilván ő ismeri a legjobban. Aki két országot hasonlít össze, még mindig viszonylag nagy szabadsággal közölheti eredményeit. Aki viszont már ennél több ország összehasonlítására vállakozik, annak sokkal több módszertani és tartalmi nehézséggel kell szembenéznie, sokkal több kérdést kell megválaszolnia. Az általam mértékadónak tekintett kutatási irányok a *Társadalmi rétegződés szekció*ban a sok országra kiterjedő nemzetközi összehasonlító vizsgálatok irányába haladnak.

Róbert Péter

RC 38: ÉLETRAJZ ÉS TÁRSADALOM

Az RC 38 ugyanolyan nagyüzem volt, mint a többi szekció. A résztvevők magas száma miatt az érdemi vitára elég kevés lehetőség nyílott. Szembetűnő, hogy milyen kevés az olyan előadó, aki már a legutóbbi, Indiában tartott kongresszuson is részt vett. Úgy tűnik, az életrajz-módszer, mint afféle „puha”, kvalitatív módszer, sokakat vonz, de csak egy kiruccanás erejére – mint amikor a házasságával elégedetlen férj valami újra, másra vágyva valaki mással próbálkozik, hogy aztán némi büntudattal visszatérjen stabil, a világ előtt is elismert házasságához. Hasonló a viszonya az életrajz-módszerhez a kvantitatív szociológia szigorú, de átlátható rendjébe belefáradt szociológusoknak. Új impulzusokat remélve kirándulnak az életrajz-elemzések életteli, de nehezen megfogható világába, hogy rövid idő múltán mégis elhagyják. Csak a kitartóak rugaszkodnak neki újból és újból a feladatnak, hogy a világot ezzel a módszerrel magyarázzák. Így azután nem kristályosodik ki olyan stabil kutatói közösség, network, ami viszonyítási keretet jelenthetne a régebbi tagok és az új jelentkezők számára. Folyamatos szakmai élet, konferenciák híján kicsit mindig minden újra „fel van találva”, nehéz nyomon követni kutatók egyéni fejlődését.

A nagy összejövetelek a sok résztvevő, az igen-igen eltérő tematikájú előadások, a rövid idő miatt leginkább csak a tendenciák felvillantására elegendők, nem pedig elmélyült műhelymunkára. A 8 szekcióülésen és a 3, más kutatási bizottsággal közös összejöveteleken az előadók egy része újra meg újra feltette a kérdést, érdemes-e, szabad-e az életrajz-módszert alkalmazni a valóság megismerésére. A válaszok, például a „nagy öreg” Franco Ferrarottié általában megrekednek ott, hogy „jó a kvalitatív megközelítés, de ezer baj van vele”. Sajátos színfolt az elméleti munkákban a pszichoanalitikus megközelítés. G. E. Vaillant előadása például némi megütközést keltett, amikor arra építette mondandóját, hogy az önéletrajzot író ember egyfajta morális öngyilkosságot követ el, így nem vehető komolyan, s írását egy beteg ember megnyilatkozásaként kell kezelni.

TÁJÉKOZÓDÁS

A kutatási beszámolók két csoportba sorolhatók aszerint, hogy híres vagy hétköznapi emberek élettörténetét dolgozzák-e fel. Érdeklődésem ez utóbbi felé vonzott, így keveset tudok a hírességekkel foglalkozó előadásokról. Az életrajzi módszer – mint a konferencia bizonyította – igen alkalmas akár arra, hogy a társadalom egy jól körülhatárolható kiscsoportját leírja (AIDS betegek – Ilse Volinn, írástudatlanok – Leslie Limage, 19. századi francia munkások – Mark Traugott, mesterséges megtermékenyítéssel anyává lett nők – Erica L. Hollebhone stb.), akár arra, hogy a társadalom valamely alrendszeréről (család – P. Roos), vagy magáról a társadalomról szóljon (norvég önéletrajzi pályázat – Marianne Gullestad, Reidar Almaas).

Számomra a legérdekesebbek azok az előadások voltak, amelyek a történelem sorsfordító szerepét igyekeztek az életrajzi módszerrel megragadni (a második világháború hatása egy német iskolai osztály tagjainak életére – Charlotte Heinritz, hollandiai zsidó családok több nemzedékének életútja – Lena Inowlocki). Saját előadásom is az egyéni életutakat kizökkentő történelmi fordulópontokról szólt.

Az előadók egy része francia nyelvű volt, annak köszönhetően, hogy az életrajz-módszer egyik legjobb műhelye Daniel Bertaux és tanítványai körül szerveződik. A megértés többeknek gondot okozott, és a közönség gyakran távozott a francia előadások idején.

Tóth Olga

KONGRESSZUS UTÁNI JEGYZETEK

A madridi kongresszus alaptémája a hőség volt: 35–38 fok odakinn, majd 40 fokos előadóterem (elképesztően rossz akusztikával). A madridi nyár a zakón-nyakkendő egyenviselő utolsó mohikánjait is eltüntette – néhány olasz kivételével. A hivatalos alaptéma: a szociológia az egységesülő és mégis sokféle világban (sociology for one world: unity and diversity), erről a hivatalos ünnepi megnyitón esett szó. Hogyan is lehetne egyébként egy szlogenről beszélni? Így van, na és?

A szociológusi bennfentes tudás része, hogy a világkongresszusok igazi funkciója nem az, hogy a tudósok meghallgassák egymás referátumait, vitatkozzanak róla, s így felgyorsítsák a belső szakmai kommunikációt. Nevetséges. Hogyan lehetne nyolc-tizenöt percen előadott tézisekről három-öt percen hosszan, komolyan vitatkozni? A kongresszusok arra valók, hogy az ismerősök találkozzanak, hogy új ismeretségeket lehessen kötni, hogy mindenki szövögesse azt a kapcsolati hálót (ez most divatos, a network), amely nemzetközi érvényesülését elősegíti. Ez a bennfentes tudás az elsőéves egyetemi hallgató elméleti felkészültségének a szintjén áll. Aki már hallott a manifeszt és latens funkciók megkülönböztetéséről, azt mondja: aha. A dolog ezzel el van intézve.

Visszalépve az elsőéves felkészültségi szintje alá, mégis megkérdezem: De hát mire való a kongresszus? Mit tudtam meg a sokféle és mégis egységes vi-

TÁJÉKOZÓDÁS

lágrol? A kérdés most a húsunkba vág, hiszen egyszerre hajtogatjuk mi is a mostan divatos verklit az Európához való felzárkózásról, miközben (legalábbis sokan) azt gondoljuk, hogy reménytelen periféria helyzetben vagyunk. Valamit szociológusként is kellene tudnunk erről, hogy ne dőljünk be az ideológiák változásának, az „új rizsának” (de kikopott ez a metafora a használatból, mikor aztán igazán itt a rizsa). Mit tudtam meg a szakmáról – arról a szakmáról, amelynek az elmúlt tíz-tizenöt évben esett a presztízse (nemcsak nálunk), amelyre egyre kevesebb hallgató kíváncsi, mert egyre bizonytalanabb, hogy egy szociológus mihez kezdhet a diplomájával? Milyen ma a szociológia?

Ez aztán igazi, naiv kérdés, lehetetlen is rá válaszolni. „A” kongresszust senki sem látta, „a” szociológia nem létezik. Benyomásom szerint az átlagnál szorgosabban látogattam az üléseket, de persze fogalmam sincs, hogy hol hangzott el az „ige”, hol történtek igazán lényeges dolgok. Maradok a töredékeknel.

Vannak-e nagy, felismerhető elméleti trendek? A racionális választás (rational choice) elméletének szelleme alighanem bejárta a kongresszust. Bevett és tisztességes elméleti iránynak számít, népszerű is, még divatos is, mindenestre sokkal inkább, mint a kiöregedőnek, idejétmúltnak tartott neomarxizmus. A racionális választásnak szentelt szimpóziumon a megjelentek élvezhették Jon Elster szellemes fejtegetéseit, Amitai Etzioni szkeptikus kritikáját – jól ismert érvek, gondosan körülhatárolt álláspontok. Az előadók eleve csak híveket győzhették meg. Aki úgy vélte, hogy a racionális választás elmélete merész idealizáció, nem számol az emberi viselkedés valamennyi valóságos jellegzetességével, ezért nem is tudja megmagyarázni, az Elster előadása után egyetlen ellenérvvel sem lett szegényebb. Aki pedig úgy gondolja, hogy az irracionálisokra, normákra, a morális értékekre, a deontológiára mint a cselekvésemélet szerves részére való hivatkozás pusztán magyarázatként tünteti fel azt, amit meg kell magyarázni, azt Etzioni fejtegetései nem győzték meg arról, hogy a „puha” cselekvésemélet hívei egy lépést is tettek volna előre a hatvanas évek retorikus érveivel képest. Valahol biztos van elméleti haladás, de erre a szimpóziumra nem szökött be.

A kongresszuson Jeffrey C. Alexander és Piotr Sztompka fáradozásainak köszönhetően kutatási bizottsággá alakult a szociológiaelméleti munkacsoport. Az intézményi felértékelés bizonyára része az Alexander által vezérelt, kaliforniai központú „új elméleti mozgalomnak”: a neofunkcionalizmus és a cselekvésemélet új szintézisének. „Cselekvés” és „rend” volt a két alapkategória Alexander mozgalomindítónak szánt nagy könyvében (*Theoretical Logic in Sociology*), amelynek mondanivalóját gonoszkodva úgy is össze lehet foglalni, hogy hát fontos mind a kettő. Alexander az elméleti diskurzus új stratégiáiról szóló szekciót bevezetve ezt mindenestre újra leszögezte. A neofunkcionalizmus persze komolyan veendő – személyes balszerencsém, hogy az erről szóló szekciót nem hallhattam. Az „új diskurzus” viszont elég balul ütött ki. Meghökkenő, hogy elméleti fejtegetések címén (egyébként neves) szociológusok mennyi lapos dolgot képesek elsütöni (a példákat nemcsak az említett szekcióból veszem). A posztmodernről való fecsegés nemcsak nálunk ragályos – előnye, hogy pontosan senki sem tudja, miről beszél az előadó (Bernhard Giesen).

(Szerencsére Craig Calhoun okosan kipukkasztotta az egyik szekcióban a léggömböt – hogy másutt újra fellibbenjen.) A hermeneutikáról beszélve viszont mindenki nagyon is jól tudja, miről van szó, de ez sem akadályozza annak, hogy valaki tankönyvi banalitásokat ismételgessen a megértés fontosságáról (Walter K. Schwager). Az is elméleti előadásnak számít, ha valaki Mannheimet kivonatolja, s lelkesen ajánlja a generáció fogalmát mint központi szociológiai fogalmat – egyetlen új megfontolás vagy megfigyelés nélkül (Richard Grathoff). Vagy a globalizáció: nagyon jól hangzik, még a kongresszus szlogenjére is rimel, s mennyire igaz, hogy egyre egyformábbak vagyunk (Roland Robertson)!

Itt-ott persze igazán érdekes dolgokat is lehetett hallani az elméleti szekciókban. Göran Therborn például a szociológiaelméletet két okból tartotta szükségyszerűen változás előtt állónak: egyrészt, mert tarthatatlan az a stratégia, amely a szociológia elméletét elszigeteli más társadalomtudományok elméletétől, illetve megkülönböztetés nélkül beszél a szociológia és a társadalomtudomány elméletéről (a racionális választás elmélete legalábbis részben áttörte ezt a diszciplináris elszigetelődést, illetve imperializmust); másrészt, mert nem lehet örökké csak a konceptuális sémáknál megrekedni a magyarázat igénye nélkül (Parsons szelleme még mindig kísért). Hans Joas viszont azt vetette a szociológia szemére, hogy képtelen megragadni a cselekvés kreatív jellegét, s ezt a hiányt pótlandó azokat az elméleti hagyományokat kereste – az expresszivitás herderi felfogásától a pragmatizmusnak a problémamegoldó viselkedésről alkotott leírásáig –, amelyekből fogalmi eszközöket, szemléleti elemeket lehetne meríteni – vagyis ő a konceptualizáció finomítása felé akart előrehaladni.

Az elméleti szociológia szerencséje, hogy vannak egypáran, akiken a kritikai elmét köszörülni lehet (s akik a nagy kongresszusokon többnyire nincsenek jelen): Giddensről, Bourdieu-ról, Habermasról okosat is, kevésbé okosat is hallottam, biztosan más is. Ami csak azt jelenti, hogy a szociológiaelméletet nem a kongresszuson csinálják, ott csak az elmélet visszfénye látszik. Nem valószínű, hogy lehet úgy elméletet csinálni, ahogy Alexanderék teszik: mozgalmként, elméletpolitikával, a *publicity* minden eszközével. Talán a történeti reflexióval?

Engem leginkább az elmélettörténet érdekel. Az előbb leírtak szellemében fel kell tennem a kérdést: a számbavétel, a lelkiismeretes rekonstrukción túl van-e elméleti jelentősége, értelme az elmélettörténeti kutatásnak? Gyakorlati értelme ugyanis van: a szociológusok oktatásához elengedhetetlen a klasszikusról szóló ismeretanyag karbantartása. De most többről van szó.

Sorra veszem azt a három szociológiatörténeti szekciót, amelynek a munkáját közelről ismerem. A szociológia klasszikusainak gazdaságelméleti hátteréről szóló szekció (ezt én szerveztem) abból a gondolatból született, hogy a két, nagyon különböző szerkezetű és méretű tudomány, amely sokszor ugyanazokig a 18. századi gyökerekig nyúlik vissza és a 19. században még sok ponton érintkezett, eltávolodott egymástól, illetve tisztázatlan viszonyba került. Könnyű lenne idézni a számos gazdaságtani eredetű szociológiai és a szociológiai eredetű gazdaságtani megfigyelést. Ezek azonban elméleti szinten nem

TÁJÉKOZÓDÁS

vezettek el ahhoz a tisztáshoz, amit a felvetett problémák indokolnának. Valamiféle elméleti kooperációra vagy új diszciplináris tagolásra lenne szükség. (Ezt jelzi például, hogy a SAGE kiadó épp most, a kongresszus idején hirdeti Alberto Martinelli és Neil Smelser a prospektus szerint hasonló megközelítéstű *Economy and Society* című kötetét.) A szekció persze e gondok megoldásához nem juthatott el, sajnos még a jelzéséig is alig. Voltak nagyon jó előadások (David Frisby Simmelről beszélt, aki – úgy látszik – kimeríthetetlen szerző, Charles Camic nagyon okosan Parsons és az amerikai intézményes gazdaságtan viszonyáról), voltak botrányok (Stjepan G. Mestrovic) – egészében a szekció nem nagyon tudta jelezni, hogy itt tulajdonképpen elméleti válságproblema van.

A párhuzamos, a szociológiai klasszikusok filozófiai háttéréről szóló szekció kicsit máshogy alakult. A szociológia és a filozófia viszonya másképp problematikus. Az az igény, hogy a filozófiai eredetű problémákat szociológiailag kell feloldani, a korai szociológusok óta kísért, s napjainkig nem tűnt el: gondoljunk csak Habermas kísérleteire, a modern tudományfilozófia egyes ágaira, vagy akár J. Elster diszciplináris határokat semmibe vevő vizsgálataira. A filozófáló szociológia vagy szociologizáló filozófia nagy kihívás és ígéret – elsősorban annak az ígérete, hogy a szociológia ki tud kecmeregni a sokszor érdektelen apróságok gyűjtögetéséből, s igazi morális jelentőséggel is bíró tudománnyá válhat – ugyanakkor ez az út (vagy ezek az utak) tele vannak csapdákkal. Ebben a szekcióban ezekről az ígéretekéről és csapdákról szerencsére esett szó a kantianizmus és Durkheim kapcsán: Mogens Blegvad a korai német szociológiáról és a kantianizmusról szólt ilyen vonatkozásban, roppant érdekesek voltak Hans-Peter Müller fejtegetései a szociológiai kantianizmusról mint a filozófiai problémák szociológiai elemzési kísérletéről, s magam is arról beszéltem Durkheim és egy ma már elfeledett francia idealista, Hamelin viszonya kapcsán, hogy a szociológia metafizológiává változtatásának csábító kísérlete hogyan befolyásolta Durkheim tudományépítési stratégiáját, s mindez hogyan járult hozzá a durkheimizmus viszonylagos kudarcához. Éppen mivel erre az elméletileg eleven kérdésre nem reagált, volt kevésbé érdekes Susan Stedman Jones filológiai ragyogó előadása Renouvier-ről és Durkheimről.

A szociológia és a fasizmus viszonyával foglalkozó szekció láthatóan nem elméleti problémából született, hanem a nyugatnémet szociológián belül (Madrid volt az utolsó kongresszus, ahol ez a terminus még használható) kialakult, számomra átláthatatlan háttérű és motivációjú vitából. Míg ugyanis a hagyományos felfogás (König, Lepsius) azt tartotta, hogy a fasizmus nem türte meg a szociológiát, s a szociológusok is ellenérzéssel viseltettek a fasizmussal szemben, a nyolcvanas években többen állították, hogy egyrészt a fasizma időszakban is létezett valamifajta szociológia, másrészt nem is volt minden szociológus annyira ellenséges a fasizmussal szemben (Kaesler, Klingemann). Itt tényekről van szó. Számomra azonban az igazi problémát nem a tények jelentik. A kérdés szélesebb és kifejezetten elméleti jellegű (de ez a konferencián csak megjegyzésekben, folyosói vitákban került elő). Szélesebb, mert nyilvánvalóan nemcsak a fasizmusról, hanem a sztálinizmusról is szó

van, s minket közelebből ez érint. Elméleti jellegű, mert nemcsak arról van szó, hogy a fasiszta és sztálinista rendszerek tényekkel igazolhatóan nem szertették túlságosan a szociológiát (ezt Hegedüs András már a hatvanas évek közepén megírta), hanem arról is, hogy sejtésem szerint a szociológia sem volt különösebben termékeny e rendszerek elemzésében. A szociológia azzal, hogy elkülöníti a társadalmi létezés területét mint a maga vizsgálati tárgyát, nem nagyon képes a gazdaság, a társadalom és a politika reintegrálására, összeolvasztására törekvő rendszerek elemzésére. Ezért dominálnak – benyomásom szerint – e rendszerekről a reduktív elemzések (elsősorban a politológiai redukció). Ugyanezért viszont azok a szociológiatörténeti elemzések, amelyek nem a fasiszta vagy sztálinista korszak szociológiai termésének leltározására, hanem a fasiszmusra és a sztálinizmusra irányuló szociológiai vagy szociológusi reflexió elemzésére törekednek, elméleti jelentőségűek. Ilyen viszont nem nagyon volt. (Természetesen, mert mindannyiunk húsába vág. A tények rögzítését is el kell végezni, hiszen a diszciplinárisan önállósult magyar szociológia egész története az államszocializmus időszakára esik – ez az időszak pedig a posztstálinizmus, azaz nem a szó szoros értelmében vett sztálinizmus időszaka.)

Az általános kérdésekhez visszatérve: Kell-e a szociológiaelméletben megújulás? Ha nem is mindenben, de Therbornnal értek egyet. A szociológia nyilvánvalóan valamilyen korszakhatáron van. Nemcsak a politikai világ rendeződik át, hanem talán valóban véget ér az az időszak, amikor a szociológia az USA-ban kialakult intézményes és tudományos modellben fejlődött. A világból sokat nem tudott megmagyarázni, a szakemberképzésben kivívott helyét sem tudta igazolni azzal, hogy teljesítőképesebb, hozzáértőbb kádereket nevelne, mint a többi társadalomtudomány. Ezzel magyarázható, hogy az egyetemi rendszerben relatíve pozíciókat vesztett. (Most a nyugat-európai és amerikai szociológiáról beszélek.) Másfelől a számítástechnika és a statisztika fejlődése olyan félelmetes eszközöket adott a tudomány kezébe, hogy nincs az a rossz kérdőív, amelyből ne lehetne érvényes és mutatós dolgozatokat írni. Át kell gondolni a szociológiai kutatás és oktatás paradigmáját, s ez nem megy az elméleti paradigmák átgondolása nélkül. Fel kell tenni a kérdést, hogy a nagy elméleti paradigmák mennyire korhoz kötöttek, mennyire tudnak egy várhatóan egészen más világban értelmes válaszokat generálni. Mert feltehetően nem a történelem végének a küszöbén állunk – ez a jelszó inkább a kihívások negligálására jó. Nem nagy tanulság, nem is kellett érte Madridba menni, hogy elméleti paradigmaváltás elképzelhetetlen a „szomszédos” diszciplínákhoz való, magától értetődőnek látszó, valójában kontingens viszony átgondolása nélkül. A madridi hőség nem kedvezett a nagy felismerésnek: vajon a nyirkos Bielefeldben előbbre jutunk-e majd?

Némedi Dénes